

יאנוש קורצ'אק כמחנך משפטי: היבטים פרקטיים וספרותיים

טליה דיסקין

תקציר

המאמר מתמקד בביטוייו של המשפט בעבודתו החינוכית של יאנוש קורצ'אק, ובוחר את תפיסתו של קורצ'אק ביחס לפרקטיקה המשפטית כאמצעי חינוך וכמטרה בעלת פוטנציאל חינוכי בפני עצמה. לצורך כך המאמר עוקב מקרוב אחר "מוסדות" המשפט בבית היתומים של קורצ'אק, שפעלו לרוב בשיתוף הילדים עצמם, ובתוך כך מתאפיין הקשר של מוסדות אלה לעולם המשפט. המאמר גם מנתח מדגם מתוך כתיבתו הספרותית של קורצ'אק בזיקה לתחום המשפט ולעקרונותיו. בין השאר, מתוארים פועלו של פרלמנט הילדים שהונהג בבית היתומים, בית הדין של ילדי בית היתומים וכן העיתון יציר כפיהם שראה אור במקום ועודד תפיסה דמוקרטית מתקדמת. המאמר מתאר את תפיסת הצדק הנרחבת שנקט קורצ'אק בסיפוריו, ואף מצביע על האופן שקורצ'אק המחנך הקדים את זמנו בהקשר המשפטי. כך לדוגמה, כשהנחיל לחניכים בבית היתומים עמדות ופרקטיקות שזכו להכרה ולתנופה בעשורים האחרונים, כגון תורת המשפט הטיפולי, גישור ופישור, מתוך גישה של צדק מאחה (Restorative Justice), שבהן נעשה שימוש בעולם. המאמר מתבסס על טקסטים אוטוביוגרפיים מאת קורצ'אק, על כתיבה ביוגרפית ומחקרית על-אודותיו, על כתיבתו הספרותית לילדים וכן על ספרות מחקר מתחומי המשפט, ההיסטוריה ומדעי החברה. כל אלה יחדיו מאירים את תורתו ואת פועלו מזווית זו.

מבוא

קווים אחדים בדמותו של יאנוש קורצ'אק ואירועים מחייו הם מן המפורסמות; הוא נולד בשם הנריק גולדשמידט בוורשה ב־22 ביולי 1878 לאם עקרת בית ולאב עורך דין. את דרכו המקצועית החל כרופא, אך בשנת 1912 קיבל עליו את האחריות לניהול בית יתומים לילדים יהודים בעירו, תפקיד שהתמיד בו עד יומו האחרון. בד בבד, הרבה לחבר יצירות ספרות ומסות חינוכיות, המזוהות עם חייהם של ילדים משולי החברה, ועם זכויותיהם בפרט. עם כיבוש ורשה בידי הנאצים הועבר בית היתומים אל הגטו, ובאוגוסט 1942 נשלחו קורצ'אק ותלמידיו אל מותם במחנה ההשמדה טרבלינקה.

כבר בימי חייו נודע שמו של קורצ'אק למרחוק כמחנך חשוב, ושנים רבות לאחר מותו זכרו לא נגוז, וההילה סביבו לא התפוגגה, ואולי אפילו התעצמה – הן במחקר האקדמי לגווניו והן בזיכרון הציבורי ובתרבות היהודית והעולמית. מאמר זה מבקש להוסיף לעיסוק במשנתו הפדגוגית של קורצ'אק זווית התבוננות אחרת, שתצביע על מקומן המרכזי של התפיסות המשפטיות בעבודתו, הן ברעיונות שהנחו אותו, הן בעצם העובדה שבבית היתומים שניהל פעלו "מוסדות" שביקשו לדרמות מוסדות משפטיים בעולם האמיתי, והן בהדהודם של פרקטיקות ורעיונות משפטיים בכתיבתו הספרותית לילדים.

המושג "משפט" ביחס לקורצ'אק מתייחס במאמר זה למכלול המוסדות והפרוצדורות שאפיינו את עבודתו, והיוו בסיס לשיטה החינוכית שהנהיג בבית היתומים ולגישה המשפטית שאימץ בכתיבתו הספרותית. המאמר מתאר את האופנים שבהם קורצ'אק הציג בפני חניכיו את המושג המורכב והיחסי של שלטון החוק, וניסה להטמיעו בילדים. ודוק: המושג שלטון החוק נושא עמו הגדרות שונות. כך לדוגמה, לפי הגדרה אחת, משמעותו של המושג היא ציות לחוק הנוהג בלא עוררין – הגדרה המדגישה את כוחו המרסן. הגדרה אחרת נושאת עמה את רעיון שוויון הכול בפני החוק ואת מרכזיות זכויות האדם כערך. במקרה של תפיסת שלטון החוק על פי קורצ'אק, אפשר לאתר מגוון גישות, ובייחוד זו של המשפטן האנגלי אלברט ואן דייסי (Albert Venn Dicey), שחי במפנה המאות ה־19 וה־20, וכלל במושג שלטון החוק את היבט עליונותו של המשפט על כוחם של השלטונות, וכן הגנה של בית המשפט על זכויות הפרט כממש את שלטון החוק הפורמלי באופן מהותי וראוי, מתוך איזון בין ערכים מתחרים: קיומה של חברה שהסדר נשמר בה מצד אחד, ומנגד – הבטחת הצדק, ובכללו זכויות האדם, שהיחס אליהן מבוסס

על רגישות חברתית (Dicey, 1908). בהקשר זה ראה קורצ'אק את המשפט ככלי חינוכי, ואת החינוך למשפט כאמצעי לחברות במובן העמוק של המונח, השואף ליצירת חברה ששורר בה סדר, ויש בה גם מידה של זולתיות והגינות. בהמשך לכך, אני מבקשת לטעון, כי פרקטיקות מסוימות שהנהיג קורצ'אק בבית היתומים וכן המוסדות שבחר לשלב בו היו בבחינת מיקרוקוסמוס של עולם המשפט, על פי דרכו שלו: בית המחוקקים של המוסד ("הפרלמנט"), בית הדין וכן העיתון, שסייע בקידום פעיל של הדמוקרטיה במוסד – כל אלה שימשו לתפיסתו בסיס להטמעת ערכים חינוכיים מוספיים, וכך גם יצירותיו הספרותיות.

המאמר כרוך בתובנה שלפיה בין עולם המשפט לבין עולם הילד מתקיימת זיקה הדוקה, מעצם העובדה שממש כמו לגבי מבוגרים, המשפט מסדיר גם את המציאות הנחווית בידי ילדים ושאליה הם נחשפים בהווה ימיהם; בחברות שמתקיימים בהן מוסדות חינוך מסודרים, המשפט נוכח גם במסגרות המחנכות – אם במשים ואם בלי דעת; ובחינוך המשפטי לילדים – שאמנם אינו דומה לרוב לחינוך המשפטי הפורמלי הגבוה למבוגרים, הלומדים באופן ייעודי כדי לעסוק במשפט – הוא קשור בחינוכם הכללי.

"חברות משפטיות" הוא מושג מפתח בהקשר זה, שנועד לתאר את ייצוגיהם של ערכי משפט – חוק ומוסר – ואת התפתחותיהם בקרב ילדים. מושג זה מזוהה עם תחום הדעת של הפסיכולוגיה ההתפתחותית – שם זכה למגוון פיתוחים, ובפרט בעבודותיו של לורנס קוהלברג, פסיכולוג התפתחותי שעסק בהיבטים מוסריים של התפתחות ההתנהגות האנושית בצעירים, והיה בין השאר גם תלמידו של הפסיכולוג השווייצרי הנודע ז'אן פיאז'ה (סרוף ואח', 1998; וראו על המושג גם אצל Tapp, et al., 1971; White, et al., 1990; Fagan, et al., 2005). בהשראת האטימולוגיה של המושג חברות משפטיות, הקשור כאמור לתחום הפסיכולוגיה, מועבר כאן הדיון בו אל המגרש התרבותי-היסטורי. במגרש זה, ובייחוד בהיבט של מלאכתו של קורצ'אק, משמש המושג כדי לתאר היבטים ממשיים שנקשרו בחתירתו של קורצ'אק לטפח בקרב חניכיו הבנה ביחס לחשיבותם של היבטי המשפט: למידה וזיהוי של עקרונות מסוימים, הטמעה של הלכות משפט וקודים של מוסר ומוסרות המנוסחים על רקע ההסדרים הפורמליים, אך גם חתירה מסוימת תחת ההנחה כי המשפט הוא מושלם, בבחינת חזות הכול. החברות המשפטיות, שבמסגרתן לומדים ילדים כיצד להתנהל באקלים התרבותי-משפטי של זמנם, והוא חלק אינטגרלי מחייהם, זוכה אפוא לעמוד כאן במרכז הדיון.

למאמר שני חלקים עיקריים המציגים את הזיקה בין עבודתו של קורצ'אק לבין המשפט, והמבוססים על חומרים משניים הזמינים ביחס לעבודתו של קורצ'אק ועל גישה איכותנית-פרשנית ליצירותיו. בחלקו הראשון, המאמר מתאר היבטים בנוכחותו של המשפט בעבודתו היומיומית של קורצ'אק עם חניכיו בבית היתומים. חלקו השני מתאר נקודות מבט משפטיות ביצירות ספרות שכתב קורצ'אק לילדים, מתוך זיקה לפרדיגמת "הספרות לצד המשפט", המתאימה לדיון בתארה את הזרימה ההדרגתית של הספרות והמשפט ואת מאפייניה המורכבים ואף הסותרים לעיתים. זרימה זו, המאופיינת בתפיסת היכולת של המשפט להסדיר ואף לתקן את המציאות, כוללת מחויבות כלפי משפט שיגן מפני זוועות בעתיד, ומנגד גם הכרה בעוצמתם האפשרית של כשלו. שילוב זה משתקף, כמובן, גם בביוגרפיה של קורצ'אק עצמו ובסיומה הטרגי – רציחתו בחסות משפט־רשע. בהקשר זה מתבלטת מקוריותו של קורצ'אק, חדשנותו, והרלוונטיות שלו לימינו: קורצ'אק הקדים את זמנו בכך שנקט שיטה חינוכית שאפשר לראות בה, בדיעבד, הטרמה לגישות משפטיות תרפויטיות המקובלות כיום, והמתמקדות בצורכיהם של הפושעים והקורבנות, במקום להתמקד בענישה ובחוק היבש.

חלק ראשון:

משפט בבית היתומים – סדר ומוסר בעולם כאוטי

קשה להעריך את השפעתו של עורך הדין יוסף גולדשמידט, אביו של יאנוש קורצ'אק, על בנו בחייו המקצועיים ועל זיקתו למשפט; בכתיבה הביוגרפית על־אודות קורצ'אק מתוארת הידרדרותו הבריאותית והנפשית של האב כגורם שהשפיע לרעה על החיים בבית, ובתוכם גם על הנריק הילד, ובלשון המעטה אפשר לומר כי התיאורים אינם מעלים כי האב היווה עבור בנו מקור השראה מעצים (ראו, לדוגמה: כהן, תשל"ד). עם זאת, המשפט נכח במלאכתו של קורצ'אק לאורך תקופת קיומו של בית היתומים שבהנהלתו, ולמעשה עוד לפני כן, שכן קורצ'אק היה מעורב בפרקטיקה המשפטית כששימש סניגור בבתי משפט לנוער עברייני, ובשנים 1921–1939 הרצה במכללה לפדגוגיקה סוציאלית, שעיסוקה היה בין השאר הוראת הכוונת ההתנהגות, שנקשרה במניעת עבריינות.¹

1 מעניינת בהקשר זה גישתו לקשר שבין עבריינות לאויגניקה. בתקופתו פרחה האויגניקה כתחום

בבית היתומים של קורצ'אק, שבמרבית זמנו שכן ברחוב קרוכמלנה 92 בוורשה, גדלו ילדים יתומים ובני עניים נטושים בני 7-14. המקום היה מאוורר ושטוף אור – קורצ'אק עצמו היה שותף פעיל אף בעיצוב הבניין שבית היתומים שכן בו, משום שראה בסביבה הפיזית של הבית מקור השפעה על רוח הילד. החוקר אדיר כהן כתב, כי בטרם הקים קורצ'אק את בית היתומים שלו יצא למדינות אחרות ברחבי אירופה – שווייץ, איטליה, הולנד ודנמרק – כדי להתוודע לעבודה בבתי היתומים שם, והתאכזב; הטרמינולוגיה שהשתמש בה בכתיבתו על כך מהדהדת את עולם המשפט. לדידו, בתי היתומים שביקר בהם נכנעו לשגרה ולמוסכמות, וכשטייל במסדרונותיהם חש כאילו הוא בתוך "בית־סוהר לילדים. הילדים עצמם נראו בעיניו כאסירים הכפופים לתקנות ולפקודות חמורות, הנקבעות על ידי ההנהלות. היחסים בין הילדים ובין ההנהלה והמורים היו כמו יחסים בין אסירים ובין סוהרים, ללא כל הבנה הדדית" (כהן, תשל"ד, עמ' 100).

הכרה זו בכבליהם של הילדים בבתי יתומים אחרים בעולם ורצונו של קורצ'אק להתבדל מהם אפיינו את דרכו, ששאפה לקיים גישה הומניסטית לחינוך, ולפיה הילדים אינם מוחזקים כאסירים, ואנשי הצוות אינם בבחינת פקידי כליאה; בילדים שהגיעו לבית היתומים היה מטפל בעצמו, יחד עם שותפתו לדרך, סטפה וילצ'ינסקה – דלתו פתוחה הייתה, ואוזנו כרויה. גישתו לחינוך הייתה לעודד פתיחות וגילוי, והוא מצדו פקח עין על הילדים – כולם יחד וכל אחד לחוד. בהקדמה לספרו "כיצד לאהוב ילדים", העוסק בעבודתו, סיפר קורצ'אק:

דעת במערב, ומהבחינה הזו קורצ'אק היה יציר התקופה. עיקר עיסוקה של דיסציפלינה זו בתקופת חייו של קורצ'אק היה בחקר השפעת התורשה על המאפיינים המנטליים וההתנהגותיים של האדם, מתוך שאיפה למצוא דרכים יישומיות "להשביח" את המין האנושי ולמנוע תופעות של סטייה חברתית. יוסף ארנון (1971) כותב כי מחשבה וחקירה רבה ייחד קורצ'אק למה שנתפס אז כבעיות אויגניקה, שלהן היה לדידו חלק במחלות וכבעיות בחינוך שעלולות להידרדר לעבריינות. העיסוק בתחום זלג גם לכתיבתו היוצרת: במחזה פרי עטו, "סנאט המטורפים", שהוצג בוורשה בשנות השלושים, כתב: "בלי האויגניקה נשקע כולנו בכיזה, ללא מפלט, לצמיתות. מוליד כל אחד ככל העולה על דעתו: מוליד ומפקיר יצורים חדשים [...]", ולמנהלת מוסד לנערים סוטים מבחינה סוציאלית אמר כי היא "מאלפת חיות טורפות" שאין להן, לכאורה, תקנה. ארנון גם מציין כי נשמעה טענה כנגד קורצ'אק ולפיה בפעילותו הפדגוגית נמנע מטיפול בעבריינים צעירים "דפקטיביים" (עמ' 28-29). ביטוי לחשיבה האויגנית בתקופה זו בארץ־ישראל מצוי בספרה של דפנה הירש (2014), שעסק בשיח ההיגייני בתקופת המנדט ואפיין את רוח התקופה גם בקרב מחנכים משכילים מבני הארץ.

נכנסתי בסוד אורותיה וצלליה של הפנימיה. הכרתי את חדר-השינה, המקלחת, אולם-המשחקים, חדר-האוכל, החצר ובית-הכיסא. לא ילדים בתלבושתם החגיגית של כיתת בית-ספר לפני, אלא חיהם המעורטלים והיומיומיים כמות שהם.

(קורצ'אק, תש"ך, עמ' 7)

שונה הייתה גישה זו מהגישה ההיררכית והמחמירה, שראתה בחוקי המוסדות ובתקנותיהם את חזות הכול.

משמעות הקשר המורכב בין קורצ'אק לבין המשפט מעלה תפיסה כללית של משפט, שאפיינה את הפרקטיקה בבית היתומים שלו. המושג "זכויות ילדים" ודאי רלוונטי כאן – דומה כי אין אדם המזוהה עם המושג זכויות ילדים בזיקה לחינוך, בוודאי כשדנים בהן בהקשר היהודי, מאשר יאנוש קורצ'אק (ראו, לדוגמה: Eichsteller, 2009). בהקשר כללי יותר, חינוכו את הילדים למודעות לזכויותיהם כילדים היה כרוך בתפיסה שראתה את הילד כמושא לחינוך ואף להגנה – תפיסה שהתעצבה במאה העשרים – המכונה גם "המאה של הילד", אף שמהלכים לקראתה נצפו כבר בעיתות מוקדמות יותר. למעשה, למשפט עצמו קשר הדוק לכך; התפתחות השיח ביחס לזכויות ילדים חברה לפרקטיקות שננקטו כדי לקדם זכויות אלה בפועל, והשתת חובות על מבוגרים בקשר לגידול ילדים ולהטבת חייהם במדינות מתוקנות נעשתה חלק מהותי ומשמעותי בהתהוות מעמד הילד בתרבות המערב.²

לצד תחום זכויות הילדים, אך גם מעבר לו, נראה כי החינוך המשפטי לילדים שהנהיג קורצ'אק בבית היתומים שלו כלל את פיתוח הבנתם לגבי סדרים משפטיים קיימים והיררכיות תפקודיות, וכן צידוד בעקרונות של כללים והכוונה לסדר

2 אף שראוי לציין כי עוד חזון למועד. ספרו של אריאס (Ariès, 1960), "הילד וחיי המשפחה במשטר הישן" (*L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*), נחשב עד ימינו לספר שנוי במחלוקת אך גם פוריץ דרך, ובו נטען שלפני המאה ה-17 לא נהגה תפיסה מובחנת של ילדות לעומת נעורים, ושילדים עד אז היו מעין "מבוגרים קטנים" שהתבגרו מוקדם, לאחר תקופת ילדות קצרה בלבד, שמספר שנותיה נותר מעורפל בספר. אף שמסקנותיו היוו מטרה לחצי הביקורת ועוררו פולמוס נרחב, חשיבותן העקרונית רבה, בעצם התובנה שהילדות אינה רק תופעה ביולוגית-מהותנית אלא גם תרבותית. תובנה זו מהווה יסוד גם לאמור במאמר זה, המתיחס, בעקבות קורצ'אק, אל הילד כאל מושא להתייחסות ואף להגנה (על התזה של אריאס ועל הוויכוח הניטש במחקר לגביה, ראו בהרחבה אצל שיכמנטר, 2016, עמ' 21-33).

חברתי, מתוך תפיסה הרואה במשפט כלי נחוץ לארגון החברה. אלא שהחינוך המשפטי שביקש קורצ'אק לצקת בחניכיו התייחס גם להיבטים מוסריים שנקשרו במה שנתפס בעיניו כצורך לגבש תפיסות של הוגנות ותודעה משפטית.³ לאורם של אלה, מבחינה חינוכית, תיווך המשפט לילדים כפי שהנחיל קורצ'אק בבית היתומים שלו כלל מושגים כגון שלטון חוק במובנו הרחב, אזרחות טובה הפועלת לשמירת הסדר החברתי – לאו דווקא הלאומי, אלא זה שבתוך המוסד עצמו – קידום התנהגויות כגון כבוד לאחר, אחריות אישית והימנעות מאלימות מתפרצת.⁴ תשומת לב מרכזית נוספת התמקדה בנושאים כגון מנהל תקין והליך הוגן, כך שהציות בבית היתומים לא היה בבחינת מטרה כשלעצמה, אלא אמצעי בלבד למימוש הרעיון הרחב של המושג שלטון החוק, כפי שתפס אותו קורצ'אק.⁵

1. לזכות ולהתיר, לחייב ולאסור: המוסדות המשפטיים בבית היתומים

בית היתומים עצמו נוהל על פי תקנון (ארנון, 1971, עמ' 97–100) שביסודו תפיסה משפטית שביקשה ללמד את הילדים כי למשפט חלק בהסדרת החיים: בשלב ראשון בהטמעת עקרון השוויון החברתי בין החניכים, בני קבוצת השווים. ראש וראשון, מעבר לכל עניין מוסדי, קורצ'אק שקד על פרקטיקות שהגישו את השוויון בפני החוק – ערך שחתר אליו בהתמדה; בהזדמנות ציין ביומן הגטו שלו:

3 לדיון במושג תודעה משפטית ולקשר שלו לענייני הוגנות ומוסר, ראו: Engel, 1998; Silbey, 2005.

4 מזווית אחרת, על המשפט החוקתי הפולני בתקופה שבין שתי מלחמות העולם של המאה ה-20, ראו את ניתוחו של אסף לחובסקי במאמרו העוסק במורשת המשפטית של עורכי דין יהודים-פולנים שעלו לישראל בין שתי מלחמות העולם במאה ה-20: Likhovski, 2018, ובפרט עמ' 257–255.

5 בעבודות מחקר נבדקו גבולות נכונותם של בני אדם לציית במצבי קיצון בלתי מוסריים בעליל, כגון במחקריו של הפסיכולוג החברתי סטנלי מילגרם (Milgram, 1963) על הציות לסמכות, שבעקבותיהם פיתח תיאוריה כללית בדבר נכונותם של בני אדם לשתף פעולה עם מעשים בעייתיים מבחינה מוסרית. התיאוריה של מילגרם נחשבת לכזו ששפכה אור על התנהגותו של אדולף אייכמן בתקופת הרייך השלישי, וכן הסבירה את התנהגותם של חיילים אמריקנים שצייתו לפקודות מזועזעות שניתנו להם במלחמת וייטנאם, בפרשה הידועה כטבח מאי לאי. בהיבט משלים, מחקרים רבים ודברי הגות אף ראו בתופעת אי-הציות עניין מוסרי וראו: שלף (1989), גנז (1996), פרוש (1996), בן נון (2014), זרטל (2018), וכן קובצי מאמרים (מנוחין ומנוחין, 1985; ויינשטיין, 1998). אלה נובעים מכך שגם למשפט עצמו עלול להיות ממד אלים ואף בלתי חוקי, למשל, כפי שציינה בילסקי (2001) ביחס לחטיפתו של איש מנגנון המשטר הנאצי אדולף אייכמן ולהחזקתו. ואלה הן, כמובן, רק דוגמאות.

נאבק אני, כי בבית־היתומים לא נדע עבודה עדינה או גסה, חכמה או טיפשית, נקייה או מלוכלכת – עבודה לעלמות חמודות ולאספסוף פשוט. לא יהיו בבית־היתומים עובדי גוף בלבד ועובדי־רוח בלבד.
(קורצ'אק, תשל"ב, עמ' 166-167)

נוסף על כך, דרכו אל החינוך המשפטי גולמה גם בעידוד התנהגויות הולמות ובמניעתן של הבלתי הולמות. אלא שהמניעה לא הייתה תמיד כרוכה בהימנעות; כך לדוגמה, קורצ'אק התיר במשורה אפילו תגרות, שהיו מתוכננות ומסויגות מראש, ונועדו לווסת אלימות בקרב החניכים – עניין שהיה מתפרש אולי באופן ביקורתי בימינו. זאת ועוד, קורצ'אק הקפיד על כללי הסדר וההתנהגות שהנחיל בהדרגה בשיטה של תגמולים (אם כי התנגד לענישה גופנית), מתוך גישה שלפיה מן הראוי לקדם מהלכים מתמשכים של חשיפה לסדרי חיים מיטיבים, המושתתים על עידוד החשיבה העצמית והפנמה עמוקה של המסרים:

קיימות שלוש דרכים [...], האחת – בית מרוח, בית־כיסא שבו מתענים הילדים עינויי גיהינום; השנייה – ריפוי; והשלישית – המשמעת המיכאנית, שאין בה מקום למחשבה עצמית, ולא להכרעה אישית. מפני הדרך השלישית הריני מזהיר, כי לאחר שנבהלנו מן הדרך הראשונה, עלולים אנו להרדד אל השלישית.

(אצל ארנון, 1971, עמ' 39)

עניין אחר שאפיין את בית היתומים של קורצ'אק לפי תיאורים אחדים היה שבפועל דמו חיי המוסד עצמו, בשיתוף הילדים, לארגון של רפובליקה דמוקרטית, שהזכירה את זו של המבוגרים. לחברת הילדים היו מוסדות שלטון משלה, והחברות במוסדות אלה נבנתה שלבים־שלבים: כל ילד התקדם במסלול של עלייה משלב לשלב בהערכתם של ההנהלה והמדריכים, וכן גם בהערכה של חברת ילדי בית היתומים, בני קבוצת השווים שלו, אם כי בפיקוח הצוות ובהליך מוסדר. קורצ'אק תפס את המשפט כרכיב שאינו נפרד מהחיים עצמם אלא טבוע בהם, ולפיכך ראה במשפט ככולל מערכת פרוצדורלית שיש ללמדה כדי להבטיח סדר ומשמעת, אמנם גם מתוך שימוש בכוח החותך הגלום בה כדי להגיע להכרעות – כוח המטיל מורא מבחינה מסוימת, אך מנגד עשוי לשמש מצע להנחלת ערכים באמצעות הטמעת

דרכי הבנה ומיומנויות ניתוח אצל הילדים. בכך, קורצ'אק ביקש לממש את חזונו, ולפיו: "חיי המבוגרים והילדים יהיו כשני טורים מקבילים" (קורצ'אק, תשכ"ב, עמ' 69) – וזאת מצא לנכון לבצע, בין השאר, באמצעות אימוץ הזיקה לעקרונות המשפט.

ביטוי נוסף לגישה זו נמצא בעידודו של קורצ'אק ממשל עצמי של הילדים, מתוך חיזוק רגש האחריות, הפיכתם לשותפים פעילים בדאגה לענייני המוסד והעמקת הקשר שלהם אליו. לצורך כך קורצ'אק רישת את בית היתומים שלו בארגונים שדימו מוסדות משפט אמיתיים, בזעיר אנפין. כזה היה הפרלמנט – הרשות המחוקקת של בית היתומים. הפרלמנט מנה כ-20 ילדים חברי פרלמנט, שהיו למעשה "צירים" שנבחרו בבחירות דמוקרטיות. ישיבותיו היו חגיגות ופומביות, והתקיימו באולם הגדול של בית היתומים, כשהצירים ישובים סביב שולחן ארוך, וקהל החניכים צופה בהם ומקשיב לבריהם. חברי הפרלמנט דנו בבעיות כלליות וכן בהצעות חוק או בהצעות לתיקוני חוקים. לצד הפרלמנט, פעלה "מועצת הילדים", כגוף נפרד ששימש מעין רשות מבצעת של בית היתומים. עשרת חברי המועצה נבחרו אחת לשנה, ובפועל הייתה מועצת הילדים הזרוע המנהלית, המפקחת והמוציאה לפועל. היא טיפלה בקביעת המעמדות האזרחיים, בפיקוח על הסדר והניקיון ובמימוש ההסדרים שגיבשו מוסדות הפנימייה. עוד בימי מלחמת העולם הראשונה כתב קורצ'אק על רעיון הפרלמנט בבית היתומים – דברים ששיקפו את חזונו לגבי משמעותו העמוקה של מוסד זה:

נעשינו בשלים לניסיון של שלטון עצמי. בדרך זאת נוסד הפרלמנט [...]. חמישה ילדים הם אזור בחירה. מי שמקבל ארבעה קולות נבחר לציר [...]. כולם מצביעים: להיות ציר יכול להיות רק מי שלא הוגשה נגדו לבית המשפט אף לא תלונה אחת על חוסר-יִישׁוּר; [לחניכים] לא ישרים (שנכשלו בגניבה או ברמייה) שמורה הזכות לטיהור שמם. בית הנבחרים מאשר או דוחה את החוקים שחוקקה מועצת בית המשפט. בית הנבחרים קובע ימי חג ומועד ומעניק את הזכות [לקבלת] גלויות מזכרת. אם [כי] בסמכותו של בית המשפט להחליט שיש הכרח לסלק חניך, על בית הנבחרים לשאוף לכך שסוגיית קבלתם של ילדים חדשים והרחקתם של מבוגרים, אפילו של חברי הסגל, תהיה תלויה בהחלטתו.

(קורצ'אק, תש"ד, עמ' 264-265)

כעולה מן הדברים, עמוד תווך נוסף בהסדרה המשפטית של שיטתו ובאופן היישום של תפיסתו שלפיה חברת הילדים צריכה לנהל את ענייניה בעצמה היה דרך בית הדין. משה זילברטל (זרטל) – מראשי השומר הצעיר בוורשה ובארץ-ישראל, איש קיבוץ עין שמר שהיה ידידו של קורצ'אק ועמד עמו בקשר, בין השאר בעת שקורצ'אק ביקר בארץ ישראל (ב'34' וב'36') – כתב בזיכרונותיו על חשיבות ההסדרה המשפטית בבית היתומים:

שלטון עצמי של הילדים, אשר המדריכים היו רק יועציהם, ציין את המשטר הפנימי של המוסד, שנמצאו בו בקביעות כ-120 ילד. בית-דין, אשר לרשותו עמדו חוקים ובני-חוקים, שעובדו מתוך עמל ונסיון של שנים – חייב וזיכה, אסר והתיר.

(זרטל, 1962, עמ' 15)

בבית הדין, שהתכנס אחת לשבוע וישבו בו חמישה שופטים, נערכו משפטים ציבוריים על עניינים עקרוניים ויומיומיים של הילדים. כמזכיר בית המשפט שימש המחנך, שריכז את הדיונים אך היה משולל זכות הצבעה. השיפוט בבית המשפט נעשה לפי חוקה מפורטת, ומדי חודש בחודשו פורסמו פסקי הדין, לרבות תיאור גרפי שהבליט את התנהגותם של הילדים. שיטת עבודתו של בית המשפט התבססה על תהליך חניכה של הילד שעמד לדין, שבמסגרתו למד, באופן רציונלי ואובייקטיבי ככל האפשר, את יסודות המעשה השלילי שעשה. לאחר מכן צופה ממנו לעמוד על המניעים הסובייקטיביים של עצמו או של אחרים, שהובילו להתנהגות המסוימת, ולהרהר בנורמות שאומצו. אמנם, ניסוח פסקי הדין עקב אחר תבניות כתיבה מקובלות, אך התוצאה עניינה פחות; רוב פסקי הדין זיכו את הנאשמים, מתוך גישה מרוככת לחוק, שקידשה את התהליך והעדיפה אותו מענישה מחמירה מדי. ואחרון, חשיבות רבה הייתה לנימת הכתיבה, שעורדה את הילדים להתבוננות פנימית; כך לדוגמה: "בית הדין אינו מוציא משפט, כי הנסיבות הובילו את הילד לעשות את מה שעשה"; או: "בית הדין מבקש לסלוח, כי לא ראה כוונה רעה"; "בית הדין סולח, בשים לב לנסיבות המקלות הבאות". בית הדין נועד לפיכך להסביר, לייעץ ולכוון, מתוך תיווך של החוק החברתי האובייקטיבי, אם כי עיקר מטרתו של בית הדין הייתה לשמש מראה ולשקף לילדים את המצבים שנדרו בו, ובתוך כך לאפשר הכלה של המצב ובחינה עצמית אינטרוספקטיבית. נראה כי גם בהקשר זה הקדים קורצ'אק את זמנו, כשפעל לפי עמדות ופרקטיקות שזכו להכרה ולתנופה

בעשורים האחרונים. כך לדוגמה, תורת המשפט הטיפולית, המבוססת בין השאר על גישות של גישור ופישור, מתוך תפיסה של צדק מאחה (Restorative Justice), המשמשת כיום בעולם. גישות משפטיות אלה מבוססות על תפיסות בין-תחומיות המכירות בכך שההליך המשפטי עשוי להוות חלק מהתרפיה הפסיכולוגית, ולפיהן השופטים ועורכי הדין, או בעלי תפקידים אחרים בהליך הנקט, אינם נבחנים רק מזווית משפטית, אלא גם מבחינת תפקודם כסוכני שינוי חברתי, כ"מטפלים" וכ"מרפאים", המחויבים להטבה ממשית במצבם של מושאי ההליך [אליגון דר, 2010; גל ודנציג-רוזנברג, 2013; וכן ראו אצל גל וינאי (עורכים), 2016]. כל זאת, בהקשר חינוכי שלפיו הגם שקורצ'אק שקד על הטמעתן של פרוצדורות משפטיות המדמות את אלה ש"בעולם שבחוץ", כחלק מרכישת מיומנויות וכישורי חיים בקרב ילדי בית היתומים, הרי שבפועל התבססה שיטתו גם על השאיפה לפתור סכסוכים על דרך החיוב, ובתוך כך לקדם את רווחתם של כל המעורבים בעניין שעל הפרק, הפוגעים כמפגעים, בדרכי שלום ובנועם, לכוונם לתוצאות רצויות חיוביות ולפעול למען חינוכם העתיד.

בית הדין של בית היתומים ודאי הותיר רושם עז בקרב החניכים. הצבתם במקום השופטים נסכה בהם תחושת אחריות יוצאת דופן, והמושכות שהופקדו בידיהם תרמו לתחושתם שאף כי אינם שופטים מקצועיים, יש בכוחם להבין את המציאות החברתית ולפתח ניסיון משפטי. ניסיון זה לא נעדר רומנטיזציה של ילדות, אך הוא נעשה תחת עינו הבוחנת של קורצ'אק, לצד פיקוח מתמיד, מעקב והתחשבות במקרים הפרטיים, ובתוך כך שימוש בלתי מבוטל בקריצה הומוריסטית ככלי חינוכי; כך, בספר ילדים שכתב חניכו של קורצ'אק לשעבר, יצחק בלפר, הוא נזכר ממרחק הזמן בבית המשפט, ואף מייחד לו פרק (בלפר, 2015, עמ' 13-15), ומפרט בין השאר לגבי משפט שהעומד לדין בו היה קורצ'אק עצמו, בבחינת יישום עקרון השוויון בפני החוק. כל זאת, בגין הושבת ילדה על כוננית גבוהה, לאחר שעמדה בדרכו וסירבה לאפשר לו לעבור, ואי-הסכמתו להורידה משם:

פסק הדין שקבל הדוקטור על אותו מעשה היה "סעיף 100" ברשימת פסקי הדין. סעיף מספר 100 אומר: "עשית מעשה רע! בית המשפט מבקש שלא תחזור עליו". כששופטי בית-הדין השמיעו את גזר הדין של הדוקטור, כולנו פרצנו בצחוק. במשך שבועות אחדים לאחר מכן, קראנו לדוקטור בבדיחות הדעת בשם "מאה".

(שם, עמ' 14)

דרכו של קורצ'אק בחינוך הייתה אפוא לחתור לסדר, כפי שהדגיש בכתיבתו, לדוגמה, דרור (תשס"ח), ועם זאת, מעדותו של בלפר עולה שהשימוש של קורצ'אק במשפט היה גם משחקי ופרפורמטיבי; הוא לא שכח להוסיף דוק של שחוק לטיפול הרציני בענייני המשמעת, וניכר כי ראה בו אמצעי ללימוד התנהלות חברתית של הילדים בינם לבין עצמם.⁶ בלפר מספר שקורצ'אק אף הזמין את עצמו פעם למשפט, בלי שאף ילד התלונן עליו, ולילדים ההמומים הסביר, שגם אם עשה מעשה רע ולא נתפס, הרי שאין פירושו של דבר שהוא אינו אחראי למעשהו (שם, עמ' 15). סביר להניח כי כך ביקש קורצ'אק לספק חומר למחשבה, ולעורר את הילדים להרהר בשאלה: האם אמת המידה היחידה להערכת הצדק המשפטי היא פרוצדורלית או מהותית, כלומר, האם יש לייחס את מרב החשיבות לעצם קיום ההליך עצמו – לדוגמה, להקפיד שמישהו יתלונן, שאלמלא כן לא תקום עילה למשפט, כי אינו עומד בתנאי הסף הנדרשים להגשת תביעה – או שמא התוצאה הצודקת היא החשובה יותר.

2. עיתון הילדים של בית היתומים כמכשיר דמוקרטי: "שהכל יעשה בצדק"

המשפט קודם בבית היתומים גם באמצעות מתן חופש ביטוי לילדים בכתיבה לעיתון "מאלי פשגלונד"⁷ שייסד קורצ'אק תחת מטרייתו של העיתון הצינוני הפולני "נאש פשגלונד",⁸ שהחל לצאת לאור בסתיו 1926. העיתון שיקף את ענייני השעה בבית היתומים: פורסמו בו מאורעות השבוע, תוכניות לעתיד, נושאים לבידור, מאמרים מאת קורצ'אק או מחנכים אחרים ורשימות של ילדי המוסד, וגם פסקי דין (בר-אל, 2002). עם ייסודו של העיתון, שבו הקפיד קורצ'אק אף על חלוקה מגדרית שוויונית במערכת, הוא כתב לקוראיו העתידיים, ברוח הדמוקרטיה שביקש להנחיל לחניכיו:

6 יש לציין שבחברות ילדים נוספות במאה העשרים נרשמו עדויות לשילוב רכיבים מעולם המשפט בארגון החיים. כך, חשיבותם של החיים השיתופיים בחברת הילדים והשאיפה ליצור מוסדות שלטון עצמי, ובכלל זה בית משפט, הודגשה בשנות השלושים והארבעים גם בכפרי הנוער בן-שמן, שפיה וגבת בארץ-ישראל, ודיווחים על משפטים שערכו ילדים מצויים גם בעיתונות הילדים של שנות החמישים במדינת ישראל (רוז, 2011, עמ' 55; דיסקין, 2016). דומה כי הפנייה למשפט הייתה לצרכים חינוכיים ובידוריים כאחד.

7 מפולנית: "סקירה קטנה".

8 מפולנית: "סקירתנו".

[...] העיתון ישקוד על כך שהכל ייעשה בצדק.
העורכים יהיו שלושה, אחד זקן (קירח במשקפיים), שלא תהיה בלכולת.
האחר עורך צעיר לנערים, ונערה אחת – עורכת לנערות. ששום אחד ואחת
לא יתביישו, וידברו בלב פתוח ובקול רם מה עוול עוללו להם, מה צרותיהם
וראגותיהם [...]

(אצל אופק, 1973, עמ' 153)

כפי שאפשר להבין, לא הייתה בעיתון אוטונומיה מלאה ממש לחניכים – והכול
נעשה בו בהשגחה של "הדוקטור" – כינויו של קורצ'אק בבית היתומים. אך עם
זאת, קורצ'אק ראה בעיתון מכשיר חינוכי חשוב, ולימים אף ייחד לו קונטרס, ובו
כתב כי אין זה עיתון שנועד להיות בשביל הילדים אלא של הילדים (קורצ'אק,
תשי"ח). ואמנם, את עיקר עבודת התכנון, הכתיבה והעריכה הראשוניים עשו ילדי
הפנימייה עצמם, עניין שלווה ודאי בתחושת אחריות, ואף חשיבות עצמית, אם כי
בהמשך הצטרפו למלאכה גם המדריכים. טקס קריאת העיתון מול ציבור החניכים
מדי שבוע בשבוע סיפק לילדים חוויות בלתי נשכחות וחומר להתבוננות עבור
המחנכים, אבל גם הדגיש את עצמאות הילדים, ואגב כך גם את מחויבותם – לאשר
עשו, לאשר כתבו. לא לחינם היה "מאלי פשגלונד" לשם דבר גם ביישוב העברי
שלאחר קום המדינה; כך, בגיליון העשור של "הצופה לילדים", נזכר אחד מעורכיו,
בנימין צביאלי, כי בעת שהוקם עיתונו – עמד לנגד עיניו המודל הדמוקרטי של
"מאלי פשגלונד" (צביאלי, 1956, עמ' 10-11).

חלק שני:

היצירה הקורצ'אקית לילדים – רגישות מוסרית וראייה ביקורתית

ברומה לפרקטיקה שהנהיג יאנוש קורצ'אק בבית היתומים שלו, גם היצירה
הקורצ'אקית אופיינה במורכבות ביחס למשפט, שכן היא ראתה בו כלי חינוכי
חשוב, הן מבחינת עצם הנחלת החשיבה כי המשפט משמעותי להסדרת יחסים בין
בני אדם ולשמירה על הסדר החברתי, והן מבחינת מבטא הביקורתי בו לעיתים.
יצירתו הספרותית של קורצ'אק מהווה מקרה מבחן מעניין בהקשר של משפט
וספרות ילדים בפרט, ומשפט וספרות בכלל, שכן יש לראותה כחלק ממכלול עבודתו

החינוכית, ובד בבד כנגזרת של העיסוק הספרותי במשפט.⁹ ביצירותיו לילדים ביקש קורצ'אק לפתח את רגישותם המוסרית של הקוראים, וכפי שהכיר במשפט כחלק מן החיים בבית היתומים שלו, כך היה המשפט חלק משמעותי מיצירותיו הספרותיות לילדים. מהמשפט ציפה קורצ'אק שיהיה מורה דרך לחברה ראויה מבחינה פורמלית, אך גם מהותית, ולכך כיוון בכתיבתו. ואולם בד בבד, הספרות, כמדיום המאפשר גם הבעת ביקורת על המציאות, העניקה לקורצ'אק את האפשרות להצביע על מקרים שקולו של המשפט לא נשמע בהם, אף שלדעתו התערבותו של המשפט בהם הייתה מחויבת המציאות. בהקשר זה, מבחינה פרדיגמטית השתייך קורצ'אק למגמה של "ספרות לצד המשפט" (literature alongside law), שלפיה איכות היחסים שבין שני התחומים מייצגת זרימה הדדית ומפרה, ומתוך שהיא נעדרת איכות היררכית (אלמוג, 2000, עמ' 11-28); זרימה זו מאופיינת – ואופיינה גם אצל קורצ'אק – בשתי גישות סותרות לכאורה למשפט, וייתכן שגם לחיים עצמם: מחד גיסא, אמון עמוק במערכת ותפיסה כי "סדר צריך להיות", ומאידך גיסא – ספקנות מתמדת ואף ביקורתיות כלפי אותו סדר ממש, יישומו, פרשנותו והיכולת המקצועית שלו לגלם פתרון נכון ליישוב בעיותיהם של בני אדם. במילותיה של שולמית אלמוג:

באמצעות כוחו של ההיגד האמנותי היא [פרדיגמת הספרות לצד המשפט] חושפת את הבסיס האשלייתי-מלאכותי של התופעה המשפטית, ולצד זה מכוננת אותה מחדש כחלק ממפעל אנושי ענק ונצחי. היא מציגה את המשפט לא כמטא-נאראטיב האנושי, לא כסיפור-על, אלא כאחד הסיפורים המרכזיים בהוויה האנושית, כמאמץ כביר וחיוני הקשור אל ההיבטים הארציים ביותר והרוחניים ביותר של הקיום האנושי.

(שם, עמ' 24)

9 בין משפט לספרות – הן ספרות מבוגרים, הן ספרות ילדים – מתקיים קשר הדוק; סופרים, כאמנים של דמיון משפטי, הרבו לעסוק במשפט (למחקרים בתחום, ראו לדוגמה: אלמוג, 2000; גרוסקופף ולביא, עורכים, 2017). מחקר ספרות הילדים והמשפט גדוש אף הוא ניתוחים של יצירות לילדים (לדוגמאות, ראו: Joseph & Macneil, 2002; Roberts, 2001; Mueller, 1986; Wolf, 2003; Hamilton, 2005; Landman, 2008). מחקרים אלה ואחרים, ובהם גם מאמר זה, מניחים כי ספרות הילדים נחוות בתקופת חיים מכוננת, והשפעתה הפוטנציאלית על חברותו המשפטית של הילד עשויה להיות גדולה.

במובן זה, מאפשר הדיון בספרות של קורצ'אק מבט אחר על יחסו למשפט – משוחרר יותר מהפרקטיקה היומיומית שאפיינה את הפעילות בבית היתומים, ולעיתים גם אקטואלי לזמנו, כפי שניווכח בהמשך.

1. סיפורי הילדים של קורצ'אק: סדר לצד חמלה

מכל ספרי הילדים של קורצ'אק, ידועים במיוחד הם המלך מתיא הראשון¹⁰ – שאף אוזכר בהקשר המשפטי אצל אלמוג (1997) – והמשכו: המלך מתיא באי השומם. בשניהם שילב קורצ'אק את משנתו החינוכית בדבר שלטון הילדים, ובתוך כך מתח ביקורת חריפה ונוקבת על התנהלות הממסד בכללותו: מדינות, שרים ומצביאים, בירוקרטים ואנשי רשות, וכן סדרי ממשל מושחתים המונעים מתאוות השררה ומובילים למלחמות איומות ומיותרות. גיבורם של שני הספרים הוא מתיא, נסיך קטן שנתייתם מאביו והפך למלך בעודו ילד רך. אמנם, חתירתו של קורצ'אק לשלטון עצמי של הילדים – בספרים וכך גם בחיים – לא הייתה מוחלטת, והוא ביקש להעביר לילדים מסר שעדיין יש להם מה ללמוד בעולם; לכן ויתר מתיא על השלטון בעם כולו, והסתפק בלהיות מלך הילדים בלבד. עם זאת, אין בכך כדי להפחית מהעובדה שבעקבות קורצ'אק, ההוגה החינוכי, שאף המלך-ילד מתיא להקים ממלכה אוטופית לילדים ולעמוד בראשה – ממלכה שתושתת על עקרונות של צדק המגולמים באמצעות חוקה, בית נבחרים ובו צירות (ולא רק צירים), וכן עיתון המשקף את חופש הביטוי; ממלכה שגינוני הטקס כשלעצמם זרים לה, והיא מוקדשת למימוש זכויותיהם היסודיות של בני האדם. בשני הספרים שזר קורצ'אק את רעיונותיו החינוכיים שבמרכזם שלטון עצמי של ילדים, חינוך לערכי קבלת אחריות, שלטון חוק המבוסס על הגינות, וכמובן זכות הילד לכבוד ושוויון ערך מוחלט של ילדים בהווה ימיהם – אך ניתן לקרוא בהם גם איתור נקודות תורפה וחשיפה של תהליכים המכוננים את המשפט בעולמות המדומיינים לכאורה שיצר. מטרתו של קורצ'אק ביצירות לא הייתה להתנער מהמשפט וממכלול ייצוגיו, אלא לכוון תקווה, המושתתת על האמונה כי במסגרת המשפט אפשר להגיע לתוצאות נכונות, ובד בבד לשמור את האצבע על הדופק ולחדד את הקשב – לא כדי לשלול את דרכו של המשפט, אלא כדי לעורר מודעות לקשיים. כפי שכתב חוקר הספרות

10 יצא לאור במקור בפולנית בשנת 1923; פורסם לראשונה בעברית בהוצאת שטיבל בשנת 1933, בתרגום יוסף ליכטנבוים, ובהוצאת כתר בתרגום אורי אורלב בשנת 2012.

גדליה אלקושי, זו הייתה: "טראנספוזיציה פיוטית של שאיפות קורצ'אק האיטיות ושל ניסויי החברתיים, שנעשו על ידיו בבתי היתומים שבהנהלתו, לתחום הסיפור האוטופי" (אלקושי, תשל"ב, עמ' 25). ועם זאת, וביותר ממוכן אחד, נראה שהביטוי הספרותי של קורצ'אק לשאיפותיו החינוכיות השפיע גם על ניסיונותיו החינוכיים עצמם – ולימים גם על ניסיונותיהם החינוכיים של אחרים.

ספר אחר מפרי עטו של קורצ'אק, המקיים זיקה הדוקה בין המשפט לספרות, הוא "בְּקִיטְנָה" (1910), שראה אור בעברית בהוצאת "ניב" בשנת 1964, בתרגום אריה בוכנר. הספר היה למעשה מיצירותיו המוקדמות של קורצ'אק לילדים, וכשכתב אותו התבסס, כאמור בהקדמתו, על עבודתו במחנות קיץ של ילדים יהודים ופולנים. בספר תיאר קורצ'אק את הוויי חייהם של החניכים ואת חוויות היומיום שלהם בקייטנה, והוא שופע תוכנות פדגוגיות לגבי הילדים והמצבים החברתיים שנקלעו אליהם. פרק חשוב בספר יוחד למשפט, ואם כי לרוב לא ציית לסדרי דין קונקרטיים, בכל זאת היה בו ממד שהנגיש בעבור החניכים את הרעיון הרחב המצדד בחשיבותו של "רעיון המשפט". בדומה לנעשה בבית היתומים של קורצ'אק בשלב מאוחר יותר, הפעילו ילדי הקייטנה בית משפט שכינהו בו סטגורים, סנגורים ושופטים חניכים, ובתוך כך הקפידו על ענייני פרוצדורה פנימיים. הישיבות התקיימו ביער על המרפסת; השופטים היו ישובים על כיסאות מעבר לשולחן, על גבי משטח מוגבה; הנאשמים והעדים – על ספסל ארוך במפלס נמוך מעט יותר, מעברו האחר של השולחן; והקהל – מאחורי ספסל הנאשמים. השיפוט נעשה על דרך ההתייעצות, ועל הודעת פסק הדין הכריז פעמון (ראו התמונה להלן).

בפרקו החמישי של הספר (עמ' 30-41), מתוארים משפטים אחדים שהתנהלו בקייטנה המדומיינת. כך לדוגמה, משפטו של הנער פישבין שפגע בנער אולשינה העביר לקוראים מסר שלפיו בבית המשפט יש לדייק בכתב האישום, אך עוד יותר כדאי להיזהר מלכתחילה שלא לחטוא; פישבין, שהשליך על אולשינה איצטרובלים ואבנים קטנות, ביקש להתנער מאחריות בטענה שלא השליך עליו אבנים גדולות כפי שטען אולשינה כלפיו. בתום בירור בבית המשפט, הוא נדון לעשר דקות מאסר. במשפט אחר בפרק הועלתה על נס חשיבות דבר העדות, והיעדרה הוביל את השופטים לנקוט דרך פשרה; ומאחר שבכל זאת דובר במוסד חינוכי, בשל עצם הקטטה ותוצאותיה – עקבות דם – ישבו שני הנאבקים במאסר. בעניין אחר, זיכוי של נאשמים אירע לגבי שני ילדים – פליבק ושידלובסקי – בשל קטיף פרחים, שהיה גם הסיבה שבטעיה איחרו לארוחת הבוקר. השניים קיבלו סעד למען הצדק,

שכן הקטיף נעשה למטרה בלתי מזיקה. בקיים נוסף הועמדו לדין ויץ ופרגר, שני ילדים שהרעישו בערב במקום לישון, והפריעו גם את מנוחת חבריהם. הקטגור הוכיח כי הנאשמים שהועמדו לדין היו אכן אלה שנתפסו, אבל כלל וכלל לא היו הילדים היחידים שהרעישו, ובעצם רבים היו אשמים במעשה בפועל. לכן, ובאמצעות ביושם של ילדים רבים בקהל בית המשפט שהיו אשמים במעשה ובמחדל משום שלא השתיקו את חבריהם הרועשים, זוכו השניים שהועמדו לדין, והושת על הילדים כולם עונש קולקטיבי: גרוזובסקי, הילד המפליא בנגינתו, לא ינגן בפניהם בכינורו לפני השינה, עונש שמן הסתם מעורר מחשבות על ילדות של פעם לעומת ילדות בת זמננו.

"בְּקִיטָנָה". איור: מ. אריה | מקור: קורצ'אק, 1964, עמ' 35

קורצ'אק כתב גם סיפורים קצרים שהשיקו לתחום המשפט [ראו הקובץ שערכו כהן, אדן ויצ'יב (רגב, 1989)]. כך בסיפור "האיש הרע" נדון אדם שבתחילת המשפט נועד לו גורל משפטי מסוים, ובמהלכו השתנו לגביו המסקנות. הטקסט גולל את

סיפורו של האיש שכל אנשי כפרו חשבו אותו לרע ולאכזר, ואף על פי שלא ידעו להצביע על מעשיו הרעים, נידו אותו מחברתם. יום אחד הובא למשפט בפני זקני הכפר, על שהיכה את ראש הכפר שפגע בכבודו. עוד בני הכפר תובעים את מותו של ה"רוצח", קם אחד הדיינים הזקנים, הוציא מכיסו קופסה כסופה, שלף מתוכה קשית, והחל מפריח בועות סבון. בכל בועה נגלה מראה מפליא של חסד ונדיבות לב מצדו של הנאשם, האיש שעד אז נחשב לרע: בבועה הראשונה ראו אותו מציל את "משוגע הכפר" משיניהם של כלבי ראש הכפר, שקרעו את בלויי הסחבות שעל גופו ונשכו אותו עד זוב דם. ראש הכפר שיסה בו את הכלבים, ואף נהנה למראה האדם הרדוף והמבוהל נס על נפשו. "האיש הרע" מיהר לעזרתו, הציל אותו משיני הכלבים, הכניס אותו לביתו, טיפל בפצעיו, האכיל והשקה אותו, וליווה אותו לדרכו. בבועה אחרת נראה "האיש הרע" מציל מטביעה חתולה שבני הכפר השליכה לנהר. בבועה שלישית נראה "האיש הרע" עוזר ליתומה שנשלחה על ידי ראש הכפר ביום גשם סוחף לקושש עצים ביער. רבות היו הבועות שהפריח הדיין הזקן, ובכל אחת מהן הצטייר "האיש הרע" כאדם טוב, המושיע קשי יום דלים ואביונים, מוכי גורל ונרדפים. כך הציג קורצ'אק לקוראיו את העוול שבתיוג, ואת כוחו של המשפט בבירור האמת – גם אם בדרך פלאית, באמצעות בועות סבון, שהרי בכל זאת היה זה סיפור לילדים.

2. משפט על פי התהום: "כך אני מהרהר" מאת קורצ'אק

לבסוף, הסיפור "כך אני מהרהר" של קורצ'אק, שממנו עולה דווקא אוזלת ידו של המשפט, ובדיעבד אינו יכול שלא להיקרא בנימה טרגית במיוחד; הסיפור פורסם בחורף 1939 בעיתון "דבר לילדים"¹¹. על עצם הופעתו ב"דבר לילדים" אפשר ללמוד מדברים שכתב יצחק יציב, עורך העיתון אז, בספר שהוקדש לקורצ'אק. בדבריו, העיד בין השאר כי בעת אחד מביקוריו של קורצ'אק בארץ, הציע לו לכתוב לעיתונו (יציב, תשכ"א, עמ' 177).

הצבתו של ראשית הסיפור בעמוד השער של העיתון מלמדת מן הסתם על חשיבותו של הנושא בעיני יציב, ואולי גם על מעמדו של קורצ'אק. מכל מקום, עיתויו של הסיפור, פברואר 1939 – כחצי שנה לפני פלישת כוחות היטלר לפולין וזמן לא רב מעת ביקורו של קורצ'אק בארץ-ישראל לאחר ששקל לעלות אליה –

11 דבר לילדים, כרך ו', חוב' 19, 23.2.39, עמ' 1-4.

מעצים את החולשה הידועה של משפט שעלול לפעול בניגוד לצדק, בשל גורמים פוליטיים. הסיפור, כפי שמציין אלי אשד (2012) בעקבות גדליה אלקושי (תשל"ב), היה למעין גרסה ציונית של יצירה ידועה אחרת של קורצ'אק, הספר "קאיטוש הקוסם", או: "יותם הקסם" (1934) – ילד בעל כוחות-על המבקש לתקן את העולם (אשד, 2012; אלקושי, תשל"ב, עמ' 82). גיבור הסיפור הוא ילד (בסיפור שמו אינו מצויץ) החולם בהקיץ ומתעד בגוף ראשון את דרך מחשבתו על האופן שבו יושיע יהודים, על רקע חוקי העלייה של הבריטים בארץ.¹²

בחלומו, מחליט הילד לנסוע ולנסות לדבר על לכו של לא אחר מאשר מלך אנגליה: להוריו הוא משאיר מכתב פרידה, נוטל צידה קלה לדרך ומתגנב לאווירון. במהלך הטיסה הוא מתגלה ומעורר את קצפו של הטייס, אך יהודי עשיר משלם את כרטיסו. בהגיעו לשדה התעופה בלונדון, הוא נעצר משום שהגיע בלא "דרכיה" (דרכון) ומוצא את עצמו לאלתר מאחורי סורג ובריח. אותו יהודי עשיר מעודד את הילד בדרכו משדה התעופה אל בית הכלא, שלא יירא כי הוא ישכור עבורו עורך דין, ומגדיר את עצמו אפוטרופוס של הילד. משם הסיפור ממשיך בקו הפנטסטי, כשהמלך הוא שמוציא אותו מהכלא, "כהוצא פרעה את יוסף". מלך אנגליה, שהיה אז ג'ורג' השישי, מצטייר בעיני הילד המהרהר כטיפוס חביב, שאף עודד אותו לשחק עם ילדיו שלו, אך גם כחדל אישים, שכן הוא אינו נוקף אצבע לסייע ליהודים. את קולר האשמה תולה המלך על צוואר שריו, "המיניסטרים", המייעצים לו שלא לאפשר ליהודים לעלות לארץ-ישראל. אחרי שהילד עולה לארץ, מגיעים המלך וילדיו לראות איך הוא חי בה, והמלך משתומם מן היהודים החרוצים, שלגביהם קיבל רשמים שונים מכוחותיו המוצבים בפלשתינה-א":

מָאֵד מְצָא חֵן בְּעֵינֵי הַמֶּלֶךְ הַדָּבָר, שֶׁהַיְהוּדִים עוֹבְדִים. [...] חָשַׁב חֲשָׁבְתִי שְׂאֵין
כָּאֵן מִים, שֶׁכָּאֵן מִדְּבַר-שְׂמֵמָה. וְאַתָּם חֲפָרְתֶם בְּאֵרוֹת-מִים. הַמִּינִיסְטְרִים
סִבְבוּנִי בְּפִחַשׁ, רְמוֹ אוֹתִי, בְּעֵתוֹנִים כְּתָבוּ רַק שְׂקָרִים.

(קורצ'אק, 1939, עמ' 3 [מנוקד במקור])

12 על היחס להגירה לארץ-ישראל בעיתונות הילדים היהודית בגרמניה בשנות השלושים ראו אצל לבנת, 2009; זה, ככלל, לא היה נפוץ ולא נכרך בפסילה של הוויית החיים בגרמניה. לעומת זאת, בתקופת מלחמת העולם השנייה רבתה כתיבה המעודדת את הצלת ילדי הגולה בארץ בידי כותבים לילדים לאחר גילוי הנעשה באירופה (ראו אצל דר, התשס"ו). בשני מובנים אלה כתיבתו של קורצ'אק ראתה את הנולד.

המלך אומר שישתדל לתת אשרות כניסה ליהודים, אך אינו מבטיח. בסוף הסיפור כותב הילד בנימה אופטימית:

לא את הכל אני יודע עדין, אבל הסוף יהיה כזה, שהיהודים, תהיה להם מדינה שלהם בארץ-ישראל. ועכשו יתחרטו הגרמנים על שעשו כך עם היהודים, על שלא היו טובים. והם מבקשים שהיהודים יחזרו; אבל אנחנו אומרים: – אין אנו רוצים. די כבר. כל-כך הרבה פעמים כבר נסינו. תמיד מזמינים אותנו ואחר-כך מגרשים. מעכשו נשב כבר על האדמה שלנו, במולדת שלנו. כך אני מהרהר.

(שם, שם, עמ' 4 |מנוקד במקור)

בסיפורו של קורצ'אק שזורות בעיות היסוד של הציונות ערב השואה – החל משערי הארץ הנעולים בידי הבריטים וכלה בבעיות ביחסים בין היישוב היהודי לערבים (המצטרפות לסיפור בשלב מאוחר יותר, שכן הסיפור ממשיך בחוברות אחרות של "דבר לילדים")¹³. בד בבד, המשפט משמש תמה מארגנת ומסדירה, בסיפור שהשפה בו היא משפטית, באשר היא מתארת התנהלויות משפטיות בעולם ("דרכיה", "אפוטרופוס", "עורך דין"); הצגת הפרוצדורה היבשה והדווקנית והאדרת חשיבותם של דרכונים, אשרות כניסה וסמכויות פורמליות של בעלי תפקידים, ובראשם המלך, המשילים מעצמם אחריות אישית, כולטות בסיפור על רקע של סבל. התעלמות מקבוצת אוכלוסייה משמעותית מעבירה בקורא תחושת אלם, שבהקשרה מייצג המשפט הרשמי כוח עיוור ופסול, הנעדר צדק מהותי ומודעות לזכויות אדם.

כידוע, ביישוב העברי עצמו, שבו נקרא הסיפור בעת ההיא, רווחה תפיסה שהצדק והחוק מנוכרים זה לזה – גישה שבוטאה, לדוגמה, בצירוף המילים "עלייה בלתי לגאלית" – קרי, מוצדקת אך בלתי חוקית. כתיבתו של קורצ'אק משקפת אפוא באופן ריאליסטי את האקלים החברתי והמוסרי שהאוכלוסייה היהודית הייתה נתונה בו – הן בארץ והן בפולין – ומחדדת, אגב מתן מרכז הבמה לילד המהרהר, גם את הצורך במשפט מהותי. בדרך זו תיאר קורצ'אק כיצד נורמות משפטיות

13 אדיר כהן מציין שהשאלה הערבית העסיקה רבות את קורצ'אק, שחשש פן העלייה היהודית תפגע ביישוב הערבי (כהן, תשל"ד, עמ' 186).

הנתמכות באכיפה נוקשה של הכרעות קיצוניות הפכו תחליף בלתי מספק בעליל לנורמות של מוסר; בחינה כזו ממחישה כיצד מוגבלות ההתבוננות המשפטית הפנימית עשויה להצית את הדמיון המשפטי ולפרנס אותו – כאן, באורח השואף לחנך.

סוף דבר: המשפט כיעד וככלי חינוכי

קורצ'אק עצמו לא ראה בציות לחוק ערך כשלעצמו. אדרבא, במכתב שכתב מתוך הגטו אל המחלקה הפרסונלית היהודית, בתגובה לבקשה כי יכתוב צוואה, תיאר את תולדות חייו ובין השאר נקט הומור מסוים:

כאזרח וכעובד אני צייתן, אבל חסר משמעת. את העונשים על אי-ציות [במלחמות] קיבלתי בשלוות-נפש (על ששחררתי מבית-החולים משפחה של סגן שאיני מכירו, מכיוון שאושפזה שלא-כחוק, כיבדוני בטיפוס הבהרות).
(אצל ארנון, 1971, עמ' 90)

בסכמו את רעיונותיו על החינוך בבית היתומים, הדגיש כי בין כתליו אין מקום למשמעת ברזל, לרצינות מאובנת, להכרח כפוי ולאמונה קיצונית. להפך – נחוצה אווירת סובלנות ביחס למעשי קונדס, ולעיתים אף כלפי זרון ומרמה. אסור להפוך את הפנימייה לכלא, ובעיקר – אסור להרחיק את הילדים מן החיים עצמם. קורצ'אק סבר כי כדי לפתח את בריאותם החברתית, לא פחות מזו הגופנית, להתנהלות תקינה – אין לחנך את הילדים בחממה כך שיהיו רחוקים ומסוגרים מפני דרכי העולם:

תפקידך הוא לחנך אנשים ולא כבשים, עובדים ולא מטיפי-מוסר. דרושה להם בריאות פיסית ומוסרית, והבריאות אינה רגשנית ואף לא נדיבה.
(קורצ'אק, תש"ך, עמ' 67)

עיקרים אלה באו בצד הקפדה על סדרי המוסר, על סמכויות הממשל העצמי של החניכים, על נוהלי בית הדין ועל כל השאר, ויצרו אורח חיים דמוקרטי אך ברור מאוד, שאינו מותיר פרצות. מסר זה חלחל לחניכים; ילד חדש שהגיע למוסד נכנס מיד למסגרת יציבה השואפת לצפות כמעט כל התפתחות אפשרית.

גם אל כתיבתו הספרותית האציל קורצ'אק מתפיסות אלה. ביצירותיו הפגין אמנם מודעות למוסדות ולעקרונות מחייבים, אך מנגד – לביקורת המשפט, מתוך אמונה ביכולתו של ילד לשנות את המציאות כשזו אינה משקפת צדק מהותי. במובן זה, לא לחינם מזוהה קורצ'אק עם זכויות של ילדים, ונתפס בימינו כמי שהניח את היסוד לאמנת זכויות הילד – זכויות שמרביתן כלולות במצע החלום של מתיא וב"אני מאמין" שלו, ומצאו את דרכן גם ליצירות אחרות משלו.

גישתו הפתוחה, אך עם זאת הסדורה – שהשתקפה הן בארגון חיי החניכים והן בחומר הספרותי שיצר – עלתה בקנה אחד עם האופן שתפס את המשפט: ככלי יומיומי בחינוכו של הילד ובהכנתו לחיים האמיתיים. קורצ'אק נקט שיטה חינוכית שאפשר לראות בה, בדיעבד, הטרמה לגישות המשפט הטיפולי של זמננו, המתמקדות בצורכיהם של הפושעים והקורבנות, במקום להתמקד בענישה ובחוק היבש, ובכך הקדים את זמנו. לדידו, ילד הצועד לקראת חיים של אחריות אישית כבוגר צריך לצאת את בית היתומים כשראשו מורם מההתעסקות בעצמי, בלבו חמלה, ובצקלוננו כלים לראות גוונים שונים של אפור. לפיכך, קורצ'אק לא ראה בחוק כשלעצמו מטרה שיש לשתף עמה פעולה אוטומטית. ממעשיו ומכתביו עולה כי ביקש לפתח בחניכיו ובקוראיו יכולת רפלקסיבית וביקורתית, שתתרום להבנת המציאות ולהשפעה עליה. וכמו בהיבטים אחרים של עבודתו, גם בהיבט זה – קורצ'אק התברר כחדשן; לשם השוואה, בתרבות המשפט האמריקנית עלתה הציפייה מן המשפט להיות מורה דרך לחברה רק בשנות השישים של המאה העשרים, אז החל השיח על המשפט עצמו בארצות הברית לשקף את הצורך ההולך וגובר לשלב בו שיקולי מוסר וערכים (הורביץ, התשנ"ב). וכך, בצד היות המשפט גורם מסדיר חשוב, ראה בו קורצ'אק גם מושא לביקורת בשל כשליו לממש את הצדק במובן הרחב, בהיותו נטוע במציאות פרגמטית וביורוקרטית. כל אלה מעידים על האתגרים שהציב למשפט בזמנו של קורצ'אק עולם משתנה וכאוטי, ובתוך כך מאיר עיסוקו של קורצ'אק במשפט את שאיפתו לבקש את הטוב.

מקורות

- אופק, אוריאל (1973). ממלכת-עם-הילדים. בתוך **משלגיה ועד אמיל** (עמ' 145-158). גבעתיים: הוצאת מסדה.
- אליגון דר, אורנה (2010). המשפט הפלילי כתרפיה – אפשרויות ליישום של תורת המשפט הטיפולי. **מחקרי משפט, כו**, 491-516.
- אלמוג, שולמית (1997). **זכויות של ילדים**. ירושלים: שוקן.
- (2000). **משפט וספרות**. ירושלים: נבו.
- אלקושי, גדליה (תשל"ב). **יאנוש קורצ'אק בעברית**. קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון.
- ארנון, יוסף (1971). **שיטתו החינוכית של יאנוש קורצ'אק**. תל אביב: אוצר המורה.
- אשד, אלי (2012). קאיטוש המכשף מאת יאנוש קורצ'ק כיצירה אנטי ניטשיאנית. **עיון ומחקר בהכשרת מורים**, 13, 371-338.
- בלפר, יצחק (2015). **האיש שירדע לאהוב ילדים**. [מקום ההוצאה חסר]: בן-גל.
- בילסקי, ליאורה (2001). העלמה והמוות: בית המשפט ותהליכי פיוס. **סוציולוגיה ישראלית**, (ג2), 370-343.
- בן נון, חמי (2014). **מרי אזרחי**. תל אביב: רסלינג.
- בר-אל, עדינה (2002). "מאלי פשגלונד" [סקירה קצרה]: עיתון ילדים בפולנית של ינוש קורצ'ק. **קשר**, 32, 113-107.
- גל, טלי, ודנציג-רוזנברג הדר (2013). צדק מאחה וצדק עונשי: שני פנים למשפט הפלילי. **משפטים מג2**, (2), 830-779.
- גל, טלי, וינאי אורי (2016). **מפגיעה לאיחוי: צדק מאחה ושיח מאחה בישראל**. ירושלים: מאגנס.
- גנז, חיים (1996). **ציות וסירוב: אנרכיזם פילוסופי וסרבנות פוליטית**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרוסקופף, עופר, ושי לביא, עורכים (2017). **משפט, תרבות וספר: ספר נילי כהן**. רמת אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב.
- דיסקין, טליה (2016). **משפט משלנו: חוק ומוסר בעיתונות הילדים והנוער במדינת ישראל, 1958-1948**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל אביב.
- דר, יעל (התשס"ו). **ומספסל הלימודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1948-1939**. ירושלים: מאגנס.

- דרור, יובל (תשס"ח). חדשנותו של יאנוש קורצ'אק, חינוכאי שהקדים במעשה את ההלכות החינוכיות בנות זמננו. דור לדור, לג, 135-160.
- הורביץ, מורטון (התשנ"ב). החשיבה המשפטית האמריקאית לאחר מלחמת העולם השנייה – 1945-1960. עיוני משפט, טז(3), 445-474.
- הירש, דפנה (2014). "באנו הנה להביא את המערב": הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- ויינשטיין, יהושע (עורך) (1998). אי-ציות ודמוקרטיה. ירושלים: מרכז שלם.
- זרטל, משה (1962). במחיצתו של יאנוש קורצ'אק. מרחביה: ספריית פועלים.
- זרטל, עדית (2018). סירוב: חובת הציות וזכות המצפון. בני-ברק: הקיבוץ המאוחד.
- ציב, יצחק [תשכ"א (תרצ"ח)]. ללא מחיצה. בתוך האנה מורטקוביטש-אולצ'אקובה (עורכת), חיי יאנוש קורצ'אק (עמ' 177-182). תל אביב: ההסתדרות הכללית והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- כהן, אדיר (תשל"ד). יאנוש קורצ'אק המחנך: האיש, משנתו ומפעלו החינוכי. תל אביב: גומא וצ'דיקובר.
- לבנת, חנה (2009). כמה יפה להיות יהודי: עיצוב זהות לילדים יהודים בגרמניה 1933-1938. ירושלים: יד ושם.
- מאוטנר, מנחם (2008). משפט ותרבות. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- מנוחין, ישי, ודינה מנוחין (עורכים) (1985). גבול הציות. תל אביב: יש גבול.
- סרוף, אלן, קופר, רוברט, וגאני דהארט (1998). התפתחות הילד: טבעה ומהלכה (הדר יעקובסון ונילי לנדסברג, מתרגמות) (עמ' 621-631), כרך ב. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- פרוש, עדיאל (1996). ציות, אחריות והחוק הפלילי: סוגיות משפטיות בראי פילוסופי. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב – פפירוס דינון.
- צביאלי, בנימין (1956, 15.2). עשר שנים. הצופה לילדים, י, 23, 10-11.
- קורצ'אק, יאנוש (1939, 23.2). כך אני מהרהר [תרגום: ברל פומראנץ ("ב.פ.")]. דבר לילדים, ו, 19, 1-4.
- (1944). יותם הקסם (יוסף ליכטנבום, מתרגם). תל אביב: עם עובד.
- (תשי"ח). העיתון בבית הספר (אריה בוכנר, מתרגם). תל אביב: הוצאת ניב.
- (תש"ך). כיצד לאהוב ילדים (יעקב צוק, מתרגם). תל אביב: ספריית פועלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.

- (תשכ"ב). **כתבים פדגוגיים** (דב סדן ושמשון מלצר, מתרגמים). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- (1964). **בקיטנה** (אריה בוכנר, מתרגם) מ. אריה (מאייר). תל אביב: הוצאת ניב.
- (תשל"ב). **מן הגטו, רשימות יומן** (צבי ארד, מתרגם). קיבוץ לוחמי הגטאות: הוצאת בית לוחמי הגטאות; תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- (1979). **המלך מתיא באי השומם** (אורי אורלב, מתרגם). ירושלים: כתר.
- (2012). **המלך מתיא הראשון** (אורי אורלב, מתרגם). ירושלים: כתר.
- גב, מנחם (1989). כך אני מספר – דרכו של קורצ'אק בסיפור הקצר. בתוך אדיר כהן, שבה אדן וראובן יציב (עורכים), **עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק**, 2, 101–114. חיפה: אוניברסיטת חיפה, האגודה הישראלית ע"ש קורצ'אק ובית לוחמי הגטאות.
- רזי, תמי (2011). "ראויה המשפחה שיכנוה מחדש": תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט. בתוך אייל כתבן, מרגלית שילה, רות הלפרין-קררי (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט** (עמ' 21–56). רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.
- שיכמנטר, רימה (2016). **מבטים חדשים על ספרות ילדים**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- שלף, ליאון (1989). **קול הכבוד: סרבנות מצפונית מתוך נאמנות אזרחית**. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.
- Ariès, P. [1962 (1960)]. *Centuries of childhood: A social history of family life*. London: Jonathan Cape.
- Dacey, A. V. (1908). *Introduction to the study of law and constitution*. London: Oxford Press.
- Eichsteller, G. (2009). Janusz Korczak – His legacy and its relevance for children's rights today. *The International Journal of Children's Rights*, 17(3), 377–391.
- Engel, D. M. (1998). How does law matter in the constitution of legal consciousness? In B. G. Garth & A. Sarat (Eds.), *How Does Law Matter?* (pp. 109–144). Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Fagan, J. & Tyler, T. R. (2005). Legal socialization of children and adolescents. *Social Justice Research*, 18(3), 217–241.
- Hamilton, S. (2005). Over the Rainbow and Down the Rabbit Hole: Law and Order in Children's Literature. *North Dakota Law Review*, 81, 75–114.
- Joseph, P. R. & Wolf, L. E. (2003). The law in Harry Potter: A system not even a muggle could love. *The University of Toledo Law Review*, 34, 193–202.

- Landman, J. (2008). Using Literature to Teach the Rule of Law. *Social Education*, 72(4), 165–170.
- Likhovski, A. (2018). Peripheral vision: Polish–Jewish lawyers and early Israeli law. *Law and History*, 36(2), 235–266.
- Macneil, W. P. (2002). "Kidlit" as "Law-And-Lit": Harry Potter and the Scales of Justice. *Law & Literature*, 14(3), 545–564.
- Milgram, S. (1963). Behavioral study of obedience. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67(4), 371–378.
- Mueller, G. O. (1986). The criminological significance of the Grimms' fairy tales. In Ruth B. Bottigheimer (Ed.), *Fairy Tales and society: Illusion, allusion and paradigm* (pp. 217–228). Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Roberts, K. J. (2001). Once upon a bench: Rule under the fairy tale. *Yale Journal of Law and the Humanities*, 13(2), 497–529.
- Silbey, S. S. (2005). After legal consciousness. *Annual Review of Law and Social Science*, 1, 323–368.
- Tapp, J. L. & Kohlberg, L. (1971). Developing senses of law and legal justice. *Journal of Social Issues*, 27(2), 65–91.
- White, S. O. & Cohn, E. S. (1990). *Legal socialization: A study of norms and rules*. New York: Springer–Verlag Publishing.